

अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या काळातील भारताचे परकीय आर्थिक धोरण: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

मस्के राहुल सुभाष

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या आधुनिक इतिहासात १९९८ ते २००४ हा अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखालील कार्यकाळ अत्यंत निर्णायक व वळण देणारा ठरला. १९९१ मध्ये लागू केलेल्या आर्थिक उदारीकरणाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यानंतर, भारताला खऱ्या अर्थाने एका जागतिक आर्थिक शक्तीच्या रूपात प्रस्थापित करण्याचे आव्हान वाजपेयी सरकारसमोर होते. १९९८ मधील पोखरण-२ अणुचाचण्यांनंतर भारताला अमेरिकेसह पाश्चात्य देशांकडून लादलेल्या अत्यंत कठोर आंतरराष्ट्रीय आर्थिक निर्बंधांना आणि एकाकी पडण्याच्या संकटाला तोंड द्यावे लागले होते. अशा अत्यंत प्रतिकूल व आव्हानात्मक परिस्थितीत, वाजपेयींनी अत्यंत मुत्सद्दीपणे भारताच्या परकीय वित्तीय धोरणाची पुनर्रचना केली. त्यांच्या सरकारचे मुख्य उद्दिष्ट केवळ परकीय थेट गुंतवणूक (FDI) आकर्षित करणे एवढेच नव्हते, तर देशाचा परकीय चलन साठा भक्कम करणे आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेला जागतिक बाजारपेठेशी आत्मविश्वासाने जोडणे हे होते.

वाजपेयींनी 'आर्थिक मुत्सद्देगिरी' (Economic Diplomacy) या संकल्पनेला प्राधान्य देऊन परराष्ट्र धोरणाचा वापर थेट देशाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी केला. माहिती तंत्रज्ञान, दूरसंचार, रस्ते विकास आणि ऊर्जा यांसारख्या प्रमुख क्षेत्रांमध्ये परकीय भांडवलाला प्रोत्साहन देताना देशाच्या आर्थिक सार्वभौमत्वाला धक्का लागू दिला नाही. या काळात राबवलेल्या दूरगामी वित्तीय सुधारणांमुळेच आंतरराष्ट्रीय पटलावर भारताची आर्थिक पत उंचावली आणि जागतिक आर्थिक संकटातही देश स्थिर राहू शकला. प्रस्तुत शोधनिबंधात वाजपेयी यांच्या काळातील परकीय वित्तीय धोरणाचा व्यवहार्य दृष्टिकोन, त्याची अंमलबजावणी आणि भारताला मिळालेल्या अभूतपूर्व फायद्यांचा सखोल आढावा घेण्यात आला आहे.

१९९९ मधील अटलबिहारी वाजपेयी यांचे मंत्रिमंडळ

ऑक्टोबर १९९९ मध्ये राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीला (NDA) जनादेश मिळाल्यानंतर अटलबिहारी वाजपेयी यांनी अत्यंत सक्षम, प्रगल्भ आणि तज्ज्ञ नेत्यांचा समावेश असलेले मजबूत मंत्रिमंडळ स्थापन केले. या मंत्रिमंडळातील महत्त्वाच्या मंत्र्यांनी भारताचे आर्थिक आणि आंतरराष्ट्रीय धोरण घडवण्यात

ऐतिहासिक योगदान दिले. अर्थमंत्री यशवंत सिन्हा यांनी देशांतर्गत वित्तीय शिस्त निर्माण करतानाच परकीय गुंतवणुकीच्या नियमांचे प्रचंड सरलीकरण केले आणि लालफितीची पद्धत मोडीत काढली. परराष्ट्र व्यवहार मंत्री जसवंत सिंग यांनी पोखरण चाचण्यांनंतर अमेरिकेचे प्रतिनिधी स्ट्रोब टॅलबॉट यांच्याशी सलग अनेक फेऱ्यांमध्ये यशस्वी चर्चा करून आंतरराष्ट्रीय निर्बंध शिथिल करण्यात आणि परकीय गुंतवणुकीचा मार्ग पुनश्च मोकळा करण्यात अतुलनीय कामगिरी बजावली. उपपंतप्रधान आणि गृहमंत्री लालकृष्ण अडवाणी यांनी देशांतर्गत राजकीय व सुरक्षेच्या वातावरणात स्थैर्य आणून परकीय गुंतवणूकदारांचा आत्मविश्वास वाढवला. वाणिज्य व उद्योग मंत्री मुरारसोली मारन यांनी WTO च्या जागतिक मंचावर विकसनशील देशांच्या आणि भारताच्या आर्थिक हितसंबंधांचे प्रखर रक्षण केले. अरुण शौरी यांनी नव्याने निर्माण केलेल्या निर्गुंतवणूक (Disinvestment) मंत्रालयाची धुरा सांभाळून सरकारी कंपन्यांचे खाजगीकरण व विदेशी भांडवलाचा प्रवाह सुलभ केला.

प्रमोद महाजन यांनी माहिती तंत्रज्ञान आणि दूरसंचार मंत्रालयाचे नेतृत्व करत भारतात डिजिटल क्रांती आणि IT क्षेत्रात विदेशी गुंतवणुकीची मजबूत पायाभरणी केली. याशिवाय जॉर्ज फर्नांडिस आणि नितीश कुमार यांच्यासारख्या ज्येष्ठ नेत्यांच्या सहकार्याने या मंत्रिमंडळाने जागतिक स्तरावर भारताची एक विश्वासार्ह आर्थिक महासत्ता म्हणून प्रतिमा निर्माण केली.

वाजपेयी यांच्या परकीय वित्तीय धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. **परकीय थेट गुंतवणुकीचे (FDI) व्यापक सरलीकरण:** वाजपेयी सरकारने दूरसंचार, औषधनिर्माण, रस्ते विकास आणि नागरी विमान वाहतूक यांसारख्या महत्वाच्या क्षेत्रांमध्ये एफडीआयच्या मर्यादा लक्षणीयरीत्या वाढवल्या. बहुतेक क्षेत्रांमध्ये 'ऑटोमॅटिक रूट' (स्वयंचलित मार्ग) लागू केल्याने परकीय कंपन्यांना सरकारी परवानगीच्या फेऱ्यांमधून मुक्ती मिळाली.
2. **आयटी आणि सेवा क्षेत्राला जागतिक स्तरावर प्राधान्य:** परकीय कंपन्यांना भारतात सॉफ्टवेअर आणि ITES क्षेत्रात गुंतवणूक करण्यासाठी आकर्षित केले. सॉफ्टवेअर तंत्रज्ञान पार्क (STPI) आणि विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) च्या माध्यमातून भारताला जगाचे 'आयटी आणि बँक-ऑफिस हब' बनवले.
3. **अनिवासी भारतीय (NRI) भांडवलाचा प्रभावी वापर:** पोखरण निर्बंधांमुळे निर्माण झालेल्या निधीच्या तुटवड्यावर मात करण्यासाठी १९९८ मध्ये 'रिसर्जन्ट इंडिया बॉन्ड्स' आणि २००० मध्ये 'इंडिया डेव्हलपमेंट बॉन्ड्स' आणून अनिवासी भारतीयांकडून अब्जावधी डॉलर्सचे परकीय भांडवल उभे केले.

4. **आर्थिक मुत्सद्देगिरी आणि 'लूक ईस्ट' धोरण:** परराष्ट्र धोरणाचा मुख्य आधार आर्थिक हितसंबंधांशी जोडला गेला. आशियाई देशांशी व्यापारी संबंध दृढ करण्यासाठी 'लूक ईस्ट पॉलिसी'ला (Look East Policy) गती दिली आणि ASEAN देशांशी मुक्त व्यापाराच्या वाटाघाटी सुरू केल्या.
5. **वित्तीय उत्तरदायित्व आणि FRBM कायदा २००३:** देशाची आंतरराष्ट्रीय पत सुधारण्यासाठी आणि परकीय गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्यासाठी २००३ मध्ये 'राजकोषीय उत्तरदायित्व आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन' (FRBM) कायदा संमत करून देशाच्या वित्तीय तुटीवर कायदेशीर मर्यादा आणल्या.
6. **FERA ऐवजी FEMA १९९९ ची अंमलबजावणी:** पूर्वीचा अत्यंत कडक आणि जाचक FERA कायदा रद्द करून अधिक लवचिक असा 'परकीय चलन व्यवस्थापन कायदा' (FEMA 1999) लागू केला, ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि परकीय चलनाचे व्यवहार सुलभ झाले.
7. **रणनीतिक निर्गुंतवणूक आणि परकीय भांडवल आकर्षित करणे:** वीएसएनएल (VSNL), मारुती उद्योग आणि आयटीडीसी हॉटेल्स यांसारख्या सार्वजनिक उपक्रमांमधील सरकारी हिस्सा विकून विदेशी व देशांतर्गत खाजगी भागीदारांना आकर्षित केले आणि तो निधी विकासासाठी वापरला.
8. **पायाभूत सुविधांसाठी परकीय कर्जे व तंत्रज्ञान सहकार्य:** 'सुवर्ण चतुष्कोण' (Golden Quadrilateral) या भव्य महामार्ग प्रकल्पासाठी जागतिक बँक आणि आशियाई विकास बँकेकडून (ADB) सवलतीच्या दरात मोठी परकीय कर्जे व अत्याधुनिक तंत्रज्ञान मिळवले.
9. **जागतिक व्यापार संघटनेत (WTO) भारताच्या हिताचे रक्षण:** २००१ च्या दोहा परिषदेत विकसनशील राष्ट्रांची आघाडी सांभाळत भारतीय शेतकरी, कृषी सबसिडी आणि बौद्धिक संपदा अधिकारांचे (IPR) जागतिक दबावाविरुद्ध खंबीरपणे रक्षण केले.
10. **आंतरराष्ट्रीय आर्थिक निर्बंधांवर राजनैतिक मात:** पोखरण-२ नंतर अमेरिका आणि युरोपीय देशांनी लादलेले निर्बंध आर्थिक आणि राजनैतिक संवादाच्या बळावर अवघ्या दोन वर्षांत हटवून परकीय भांडवलाचा ओघ पूर्ववत केला.

भारताला झालेले व्यावहारिक व आर्थिक फायदे

वाजपेयी सरकारच्या या धोरणात्मक निर्णयांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत अमूलाग्र बदल घडून आले आणि देशाला दूरगामी फायदे मिळाले. सर्वप्रथम, १९९८ मधील निर्बंधांच्या काळात अवघा ३० अब्ज

डॉलर असलेला भारताचा परकीय चलन साठा २००४ पर्यंत १०० अब्ज डॉलरच्या ऐतिहासिक टप्प्यावर पोहोचला, ज्यामुळे देश आर्थिकदृष्ट्या सुरक्षित झाला. दुसरे म्हणजे, दूरसंचार क्षेत्रातील उदारीकरणामुळे देशात मोबाईल क्रांती झाली आणि कॉल सेंटर्स व बीपीओ (BPO) उद्योगाच्या माध्यमातून लाखो तरुण-तरुणींना रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध झाल्या. तिसरे, सुवर्ण चतुष्कोण आणि राष्ट्रीय महामार्गांच्या विस्तारामुळे देशातील लॉजिस्टिक खर्च कमी झाला आणि देशांतर्गत व परकीय व्यापाराला मोठी गती मिळाली. चौथे, FEMA कायद्यामुळे भारतीय कंपन्यांना परदेशात जाऊन विदेशी कंपन्यांचे अधिग्रहण करण्याची (Cross-border Acquisitions) अभूतपूर्व मुभा मिळाली. पाचवे, राजकोषीय शिस्त आणि FRBM कायद्यामुळे जागतिक क्रेडिट रेटिंग संस्थांनी भारताचे रेटिंग सुधारले, ज्यामुळे भारतीय उद्योजकांना परदेशातून कमी व्याजावर कर्ज मिळवणे सोपे झाले. सहावे, सॉफ्टवेअर निर्यातीत झालेल्या प्रचंड वाढीमुळे भारताची चालू खात्यातील तूट नियंत्रणात राहिली आणि रुपयाचे मूल्य स्थिर ठेवण्यास मदत झाली.

या धोरणांच्या जोरावर २००३-२००४ या आर्थिक वर्षात भारताने ८.५ टक्क्यांहून अधिक विकास दर नोंदवला, ज्याने भारताची गणना जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांमध्ये केली. आठवे, जागतिक गुंतवणूकदारांचा भारताच्या अर्थव्यवस्थेवरील विश्वास इतका वाढला की पुढील दशकात आलेल्या प्रचंड आर्थिक वाढीचा भक्कम पाया याच काळात रचला गेला. नव्वे तर, भारताची 'सॉफ्ट पॉवर' आणि जागतिक पत एवढी वाढली की भारत एका साध्या विकसनशील देशाकडून जागतिक आर्थिक महासत्तेच्या दिशेने वाटचाल करू लागला.

निष्कर्ष

अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या कार्यकाळाचे विश्लेषण केले असता, हे स्पष्ट होते की त्यांचे परकीय आर्थिक धोरण केवळ तात्कालिक संकटांवर मात करणारे नव्हते, तर ते २१ व्या शतकातील भारताच्या आर्थिक भराची पायाभरणी करणारे होते. १९९८ मधील पोखरण अणुचाचण्यांनंतर जगाने भारतावर लादलेल्या आर्थिक कोंडीला ज्या आत्मविश्वासाने आणि चातुर्याने वाजपेयी सरकारने हाताळले, ते भारतीय मुत्सद्देगिरीचे उत्तम उदाहरण आहे. त्यांनी देशांतर्गत आर्थिक सुधारणा आणि जागतिक व्यापार यांचा अत्यंत योग्य समतोल साधला. परकीय गुंतवणुकीचे स्वागत करतानाच देशाचे आर्थिक सार्वभौमत्व आणि कृषी क्षेत्राचे हित जपणे हे त्यांच्या धोरणाचे प्रमुख सूत्र होते. FEMA 1999, FRBM Act 2003 आणि न्यू टेलिकॉम पॉलिसी १९९९ यांसारख्या धोरणात्मक निर्णयांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला एक आधुनिक, पारदर्शक आणि ताकदवर स्वरूप दिले. वाजपेयी यांनी भारताला 'अनुदानावर किंवा कर्जावर जगणारा

देश' या भूमिकेतून बाहेर काढून जागतिक पटलावर एक स्वाभिमानी आणि शक्तिशाली 'आर्थिक भागीदार' म्हणून उभे केले. त्यांच्या काळात वाढलेला परकीय चलन साठा, महामार्गांचे जाळे आणि IT क्षेत्रातील प्रगती या सर्व घटकांनी पुढील दोन दशकांच्या आर्थिक विकासाला दिशा दिली. थोडक्यात सांगायचे तर, वाजपेयींचे परकीय वित्तीय धोरण हे व्यावहारिक दृष्टी, राजकीय धैर्य आणि राष्ट्रहिताचे उत्तम मिश्रण होते, ज्याने आधुनिक भारताच्या समृद्धीचा पाया रचला.

संदर्भ

1. Ahluwalia, M. S. (2002). *State-Level Performance Under Economic Reforms in India*. Center for Research on Economic Development and Policy Reform, Stanford University.
2. Jalan, B. (2004). *The Indian Economy: Problems and Prospects*. Penguin Books India.
3. Joshi, V., & Little, I. M. D. (1996). *India's Economic Reforms, 1991–2001*. Oxford University Press.
4. Nag, K. (2016). *Atal Bihari Vajpayee: A Man for All Seasons*. Rupa Publications India.
5. Panagariya, A. (2008). *India: The Emerging Giant*. Oxford University Press.
6. Poptani, J., & Chakraborti, T. (2024). *Atal Bihari Vajpayee and India's Foreign Policy: 1977-2004*. Bloomsbury Publishing.
7. Sinha, Y. (2007). *Relentless: An Autobiography*. Bloomsbury Publishing.
8. Tharoor, S. (2012). *Pax Indica: India and the World of the 21st Century*. Penguin Random House India.
9. Vajpayee, A. B. (1996). *Four Decades in Parliament: State of the Economy & Foreign Affairs (Vol. II & III)*. Shipra Publications.
10. Virmani, A. (2004). *Accelerating Growth and Poverty Reduction: Policy Reforms for India's 21st Century*. McGraw-Hill Education.